

PLÉH CSABA

Orcid: 0000-0001-9041-9902

CEU Kognitív Tudomány Tanszéke és MTA

A lélek szekuláris dekomponálása és az osztatlan lélek küzdelme a modern pszichológia születésekor¹

Absztrakt

Az előadás kiindulópontja, hogy a modern pszichológia a 19. század közepétől a polgári ember szekularizációját kiterjesztette az ember lelki életére. A 'pszichológia lélek nélkül' programja megjelenik a lelki élet kísérleti mozaik felfogásában, a személyiség összetevőkre bontásában és az értelmetlen evolúciós algoritmusok működésében. Számos európai kultúrában jelentek meg kulturális ellenreakciók ezzel a felbontással szemben. A vallásos érvelés mellett Bergson, Dilthey, Husserl törekvéseitől a mai fenomenológiai pszichológiákig és perszonalizmusokig sokan próbálják ezzel megmenteni ha nem is a lélek, legalább a személy egységét. Magam a narratíván megkonstruált személy mellett érvelek.

Kulcsszavak: fenomenológiai elme; lélek dekompozíciója; személyiségvonások; narratív elme értelmezés; fenomenológiai elme.

Abstract

The starting point of the lecture is that from the middle of the 19th century on, modern psychology extended the secularization of humans to the domain of mental life. The program of 'psychology without a soul' appears in the mosaic view of mental life promoted by experimentalists, in the decomposition of

¹ Gondolatmenetemben sokat támaszkodom új, kétkötetes angol tankönyvemre: Pléh Csaba: *Laying the Foundations of Independent Psychology. Diversification and Professionalization in Psychology*. 2024.

personality into components, and the working of meaningless evolutionary algorithms. Cultural counterreactions appeared in several European cultural communities against this kind of decomposition. In addition to religious arguments, many philosophically minded people tried to save, even if not the unity of the 'soul', at least the unity of the person, from the aspirations of Bergson, Dilthey and Husserl to contemporary phenomenological psychology and personalisms. I myself argue in favor of the narratively constructed nature of personhood.

Keywords: decomposition of the soul; narrative interpretation of mind; phenomenological mind; personality traits.

Temetni jöttem Caesart, nem dicsérni.

A rossz, mit ember tesz, túléli őt;

A jó gyakorta sírba száll vele.

Shakespeare: *Julius Caesar*. Antonius gyászbeszéde

Vörösmarty Mihály fordítása

A modern pszichológiának – mint több tekintetben az egész modern gondolkodásnak – kiindulópontja az osztatlan, mindent leképező és a belső szemnek teljes hozzáférést nyújtó kartéziánus Én mint a keresztény halhatatlan lélek megfelelője. A felvilágosodás során a varázstalanítás az ember mind mentális mind testi működéseiben elindította a leszámolást a kiindulópontnak tekintett lélekkel, ami elszakadást jelentett az antropomorf modellektől, egyszerre a halhatatlan s magunk számára áttekinthető lélektől, valamint a teleologikusan integrált egységes embertől. Ez a klasszikus deantropomorfizáció folytatódott a 19. század végétől a kísérleti lélektanban és a személyiség részekre bontásában. Ennek megfelelően a 19. század végén megjelent a lelket dekomponálók és az egységben tartók küzdelme. Az utóbbi védekező gondolatmenet vallási és világi formákban is megjelent. A dekompozíció bírálóinak közös nevezője annak keresése, hogy mi is a rossz a tudományos emberképben, s ezen belül a tudományos pszichológiában.

A kartéziánus ÉN mint kiindulópont és ennek trónfosztása

A modern gondolkodás kiindulópontjának tekintett Én, mint a lélek integratív elve, egyetlen kizárólagos funkcióval bír: a megismerést szolgálja. Descartes felso-

rolja ennek a reflektív megismerő léleknek a lényegét: „Mi vagyok tehát én? Gondolkodó dolog. Mit jelent ez? Nyilvánvalóan kételkedő, megértő, állító, tagadó, akaró, nem-akaró, de ugyanakkor elképzelő s érzékelő dolgot is.”² Ez a világot reprezentáló lélek teljesen áttekinthető a gondolkodó ember számára. Testünk, beleértve az idegrendszer működését is, teljességgel az akkoriban győzedelmeskedő mechanika törvényeinek megfelelően viselkedő gépezet. Ugyanakkor ez a gépezet együtt él egy olyan gondolkodó-megismerő belső valósággal, amelynek célja a kontempláció, a világ megragadása.

Ez az egységes kép egyben egy belső integrációt és a vallásos világnép racionális értelmezésének megfelelő összhangot is jelentett. Antropomorf volt az az összhang, mintegy a világra és a lélekre is levetítve a teremtetési gondolatot a belső Én inherens telológiájával. A felvilágosodás nagy menete ennek varázstalanítását éri el, számunkra érdekes módon két sávban, a koherens belső lélek felbontásával és a célokság lebontásával a fizikai mozgásokban, majd az emberi test működésében.

A lélek világra a varázstalanítás először Hume-nál jelenik meg. **A világ és az elme képzetek játékvá formálódása Hume munkásságában** azt jelentette, hogy az érzetek és az asszociációk segítségével fel tudjuk építeni az elme egész világát és a külvilágot is. Ennek felforgató következményei voltak a halhatatlan lélek és a modern gondolkodás kiindulását adó Én fogalmára nézve. Hume nem burkolja véleményét retorikus hasonlatokba. Erről szóló fejezeteinek a címe *A személyes azonosságról* és *A lélek halhatatlanságáról*. A vallástól való távolodást és a szekularizációt jól mutatja, hogy értekezésében az elme (*mind*) kifejezést majdnem tízszer olyan gyakran használja, mint a lélek (*soul*) kifejezést. Ráadásul a *lélek* szinte kizárólag a lélek halhatatlanságával foglalkozó fejezetben jelenik meg, a lelki élet vallásos koncepcióját tárgyaló részben.

A halhatatlan lélek ellen érvelve egyik alapgondolata, hogy a léleknél is érvényesül a természeti hanyatlás szabályszerűsége. A vitriolos filozófus a lélek halandósága mellett érvként hozza fel annak hanyatlását az idős korban: az értelem utolsó tünetei, a zavartság, gyöngeség, érzéketlenség, korlátoltság, mind arra utalnak, hogy meg fog semmisülni.

Hume a 18. század közepén az Ént illetően az elme szubsztancialista felfogásának bírálóitól indul ki, s egy olyan nézőpontra jut, ahol az Én a tapasztalás ténylegességében oldódik fel.

2 René Descartes: *Elmélkedések az első filozófiáról*. 2. meditáció. 1994. 38.

Vannak filozófusok, akik azt képzelik, hogy minden pillanatban annak vagyunk tudatában, amit énünknek nevezhetnénk. Ami engem illet, amikor legbensőségesebben belépek oda, amit *önmagamnak* nevezek, mindig valamilyen érzékletbe ütközöm. Sosem tudom *magamat* megragadni valamilyen észlelés nélkül.³

Ezzel a lépéssel a modernitás keretein belül Hume a kartéziánus Én mint kiindulópont egész fogalmát megkérdőjelezi és trónfosztottá teszi. Tovább is lép, amikor "pozitív kiindulópontot" nyújt. Azt hirdeti, hogy nemcsak megkérdőjelezni érdemes az Ént mint kiindulópontot, hanem ez fel is oldható a tapasztalat áramlásába, ami majd egy évszázaddal később a kísérleti elme értelmezők kiindulópontja lesz.

A lélek [...] nem más, mint a különböző észleletek rendszere vagy sorozata [...] **Összetevődik** belőlük, vagyis nem azt mondom, hogy a szellem rendelkezik különféle észleletekkel. A szellem nem szubsztancia, amelyhez ezek inherens módon kapcsolódnak.⁴

A **fizikai és állati mozgás fogalmában** bekövetkezett változások képezik a varázstalanítás és dezanotropomorfizáció másik terepét. Az 1. táblázat az erre vonatkozó három, évszázados átalakulást foglalja össze. A varázstalanítás először a fizikai mozgásokat érinti, Galileinél, azután a 19. század közepére megjelenik ez az idegrendszerre nézve, a reflex elv automatizmusaiban, majd a 20. század elején a behavioristák a szándék elvet az emberi gondolkodásban is kiiktatták, hogy azután 1980 táján kerüljön vissza a kognitív mozgalomba.⁵

3 David Hume: *Értekezés az emberi természetről*. 1976. 438.

4 Hume: *Értekezés*. 511.

5 Ebben vezető szerepe volt Daniel Dennettnek, aki az intencionális hozzáállás fogalmán keresztül hozta vissza a célok és szándékok kérdését a szaktudományok filozófiai értelmezésébe – magyarul lásd Dennett: *Az intencionalitás filozófiája*. 1998. Ennek a koncepciónak a maga részéről is nagy kutatásinspiráló szerepe van az állati és emberi gondolkodás összevetésének, a csecsemőkori szándékértelmezés fejlődésének és az elbeszélés alapú emberi szelf értelmezésnek a vizsgálatában. Ezt a szerepet egy összefoglalóban áttekintettem, lásd Pléh: *Daniel Dennett filozófiájának ihlető szerepe az empirikus tudományokban*. 2020.

1. táblázat.

A fizikai és állati mozgás és az emberi gondolkodás értelmezésében bekövetkezett néhány modernizációs változás

	Fizikai mozgás	Állati mozgás	Emberi mentális élet
Arisztotelészi	teleológia	teleológia	gondolkodás is van
Descartes-tól 1900-ig	mechanisztikus	mechanisztikus	a gondolkodás szándékelvű
Naiv neuro- be- haviorizmus	mechanisztikus	mechanikus reflex	mechanikus reflex
Szándékelvű kognitivizmus	mechanisztikus	mechanisztikus és intencionális	teleologikus, célok és szándékok

A mentális élet dekompozíciói a 19. század második felében

A fenti háttérrel felvértezve a 19. század közepétől a mentális élet felbontása több úton ment végbe a születőben lévő új szaktudományokban, melyek részben saját logikát követtek, részben azonban beszéltek is egymással. Közös ellenfelük végig az osztatlan és halhatatlan lélek keresztény és laikus értelmezése. A felbontás párhuzamos útjai:

- a kísérleti pszichológusok élménymozzaikja
- az idegtudósok és klinikusok agyi mentális szervei és a disszociáció
- a darwinisták szenvtelen mechanizmusai
- a személyiség felbontása vonásokra

A kísérleti pszichológia élménymozzaikja

A 19. század elején, 1830 táján Auguste Comte nem talált helyet a pszichológiának a pozitív tudományok új rendszerében. Ennek lényegi mozzanata volt nála a Descartes-tól velünk élő csalhatalatlan önismereti hit megkérdőjelezése. „Az ember nem képes megfigyelni saját értelmi aktusait, mivel a megfigyelt és a megfigyelő szerv azonos. Ehhez az embernek ketté kellene osztania magát, ahol az egyik személy gondolkodna, a másik megfigyelné azt. Ezért nincs helye a pszichológiának, mint a lélek közvetlen tanulmányozásának, minden közbülső megfontolás nélkül”.⁶ Comte szerint ami az elméről szóló pozitív tudást jelenthet, az felosztható a

⁶ Auguste Comte: *A pozitív szellem*. 1979. 21.

szociológia és a fiziológia között, amit egyébként a 21. század elején, kétszáz évvel Comte után sokan ma újra így gondolnak.

A kísérleti pszichológusok első nemzedéke, 1860-tól viszont éppen azt hirdeti, hogy összekapcsolja a természettudós kísérletezését és a belső világot mintegy igazoló önmegfigyelést. Csakhogy ehhez egy nagyon korlátozott önmegfigyelést vezetett be, együtt a lelki élet dekompozíciójával. A kísérletezők programadója, Wundt tisztában volt az önmegfigyelést illető kételyekkel, és megpróbálta leküzdeni a patthelyzetet, azt állítva, hogy új pszichológiájában a kísérletezés az önmegfigyelést tudományos módszerré változtatja. A pszichológia mint a belső világ pozitív tudománya azért lehetséges, mert leküzdi az introspekció Comte által hirdetett korlátait. Ugyanis előkészített helyzetben és szakmailag iskolázott személyeknél csupán az élmény néhány kísérletileg változtatott mozzanatára kérdez rá, nem a teljes élményfolyamra.

A wundti pozitívizmus keretében a biztosat, a megkérdőjelezhetetlent kell keresnünk, ez viszont csak az egyedi tény lehet a lelki életben is. A korai kísérleti pszichológia feladat kijelölése szerint elemek keresendők, minden ontológiai elköteleződés nélkül. A 19. század közepén a tovább haladó világiasodás és pozitív kiinduló ténykeresés közepette az önállósodó pszichológia alap gondolata a hagyományos józan ész pszichológiájában megjelenő egységes megismerő Én egyértelmű elutasítása. A kísérletezők csendben követték ezt a programot, nem csinálva nagy zajt a vallásokkal és a népi pszichológiával. Tényleges mentális eseményeket akartak tanulmányozni, s eközben lecsupaszított változatban fogadták el a népi pszichológiát: vannak lelki jelenségek, de nem kell beszélni a mögöttük rejlő lélekről. Ezért a kísérleti pszichológia meglehetősen nagy kihívást jelentett az európai kontinens doktriner filozófusai számára, s főként a halhatatlan lélek keresztény tanítása számára, anélkül, hogy maga belebonyolódott volna ezekbe a vitákba.

A pozitivista kísérleti pszichológia a *Psychologie ohne Seele*, 'lélek nélküli pszichológia' programját követi.⁷ Kísérletezik a jelenségekkel, különösebb ontológiai elkötelezettség nélkül. Napi gyakorlatában a csakis az adatokból induló felfogás megkérdőjelezte a halhatatlan lélek tanát. Minden modern pszichológus egyetértett ezzel az elképzeléssel, beleértve az amerikai funkionalistákat is, akik a szubsztanciális fogalmakat olyan fogalmakkal helyettesítik, mint William James gondolatáramlása.⁸

⁷ Ennek a programnak a megfogalmazója Hermann Lotze (1852).

⁸ William James: *A gondolatáramlás*. 2004. 195–208.

A kísérletezés és önmegfigyelés Wundt által kanonizált programja, miközben egyszerű válaszokra (egyforma, kisebb, nagyobb) egyszerűsítve fenntartja a hitet a hozzáférhető belső életben, a valóságban egyre inkább a válaszüdöket és hibákat használja fel.⁹

Ez a korlátozott önmegfigyelés dekompozícióhoz vezetett a lelki életre nézve is. Az elemekre felbontás nem metafora volt, hanem szó szerint értették. Wundt Amerikába áttelepült tanítványa, Titchener listát készített a lelki életnek a különbségi küszöbök alapján egyáltalán lehetséges végső elemeiről, mint azt a 2. táblázat mutatja.

2. táblázat. A szenzoros elemek száma Titchener alapján ¹⁰

Érzékszerv	Érzetminőségek
Szem	32,820
Fül (hallás)	11,600
Orr	?
Nyelv	4
Bőr	4
Izom	2
Ín	1
Izület	1
Tápcsatorna	3 ?
Véredények	?
Tüdő	1 ?
Nemi szervek	1
Fül (statika)	1
Összesen	44 435

⁹ Wundt saját idején magyarul is megjelent két könyve máig érdekesen forgatható ennek a hozzáállásnak a megértésére, lásd Wilhem Wundt: *A lélektan alapvonalai* (1898) és *Bevezetés a pszichológiába* (1921).

¹⁰ Edward Titchener: *An outline of psychology*. 1896. 74.

Ennek a szubjektivizmussal párosult dekompozíciónak fontos következménye van a mentális világ felépítésére. A pszichológia az elsődleges élményeket úgy kell leírja, hogy eltekint azok tárgyi vonatkozásától. A tárgyi vonatkozásról szóló beszéd az **ingerhiba** lenne, ahogy Titchener megfogalmazta. Ha egy introspekciós kísérletben a személyek lámpáról, billentyűről és hasonlókról számolnak be, elkövetik ezt a hibát; igazából barnáról, kerekről s ehhez hasonlókról kellett volna beszámoljanak. A pszichológia feladata a tapasztalás lecsupaszítása, az ingerhiba minél teljesebb leküzdése. Ez a kísérleti pszichológia éppen abból indul ki, hogy zárójelbe teszi a „népi pszichológia” kiinduló helyzetét, azt, hogy tudattartalmaink közvetlen élmény voltukban a valóságra vonatkoznak.

Ernst Mach a 19. század végén már a kísérleti pszichológia adataival is felvértezve vitte tovább a modern pozitívizmus keretében Hume örökségét, az elementarizmust felhasználva az integratív fogalmak megkérdőjelezésére is. Az Én érzéletek áramlásában oldódik fel Machnál, s fogódzója a testvázlat és a szavak hatalma. Ennek a hagyománynak új ízt is adott azzal, hogy azt hirdette: én-fogalmunk, valamint a tárgyak fogalma is azért maradt meg oly sokáig, mert darwini adaptáció: gazdaságos rövidítés, melyet azért van jogunk alkalmazni érzeteink áramlására, mert működik, bevált.

Nem az „Én” az elsődleges tény, hanem az elemek (érzetek). [...] Az elemek alkotják az ént [...] ha meghalok [...] nem egy reális, hanem egy ideális, a gondolkodás ökonómiája alapján keletkezett egység szűnt meg.¹¹

Az Én itt egy levezetett, gyorsírasosan beváló mozzanattá válik. „Viszonylag állandónak találjuk az emlékképeknek, hangulatoknak és érzelmeknek egy különös, testhez fűződő kapcsolatát, amelyet az én szóval jelölnek.”¹² A világba belehelyezett, a világgal azonosuló s abban feloldódó Én egyben azt is jelenti, hogy az Én egy megismerhető és változtatható világban él. Mach számára mindez fontos vigasz egy zaklatott világban, ahol például mint prágai rektor átéli az egyetem nemzetek szerinti szétbomlását az 1880-as években.¹³

¹¹ Ernst Mach: *Az érzetek elemzése*. 1897/1927. 16.

¹² Mach: *Az érzetek...* 2.

¹³ Mach helyéről a szellemi és társadalmi dekompozíció együttes közegében máig hasznos képet ad Nyíri Kristóf könyve: *A Monarchia szellemi életéről. Filozófiatörténeti tanulmányok*. 1980.

Úgy érezzük, hogy az élet igazi gyöngyszemei az állandóan változó tudattartalmakban rejlenek, s hogy a személy pusztán egy indifferens szimbolikus, jelképes fonal, melyre ezek a gyöngyszemek fel vannak fűzve.¹⁴

Agyi mentális szervek és a klinikusok disszociációi

Az agy – mint az egységes gondolkodás mögötti, egységes megvalósító rendszer – működésének egységességét megkérdőjelezte a 19. század első felében kialakult, egy módszertanában anekdotikus és megbízhatatlan, kirívó esetekre, mentális betegek, zsenik, bűnözők kontrollcsoportok nélküli megfigyelésére támaszkodó felfogás, a **frenológia**. Ez a spekulatív, de igen népszerű elmélet (a könyvek százazres példányszámokat értek el) a belső személy egységét és az agykérgi működés egységét is részekre bontotta, s ezzel mind az idegtudományi, mind a képességpszichológiai dekompozícióban úttörő szerepet játszott. Egy kritikus ismertetőjük, Friedrich Lange német eszmetörténész filozófus jól jellemzi provokatív hozzáállásukat.

Kis emberkéek parlamentjével van dolgunk, akik mindegyikének, ahogy az a valódi parlamentekben is történik, egyetlen gondolata van [...] Egy lélek helyett a frenológia közel negyvenet ad, s ezek mindegyike önmagában oly titokzatos, mint az általában vett lélek élete.¹⁵

A frenológusok szerint

(1) Az **emberi elme különböző feladat-specifikus képességekre osztható**, amelyek mindegyike a megismerés, az érzelmek, az erkölcs speciális területéért felelős.

(2) Az **emberi agy különböző szervekből áll**, amelyek különböző feladatokra specifikusak, és minden meghatározott képességnek más-más szerv felel meg az agyban. Minél jellegzetesebb egy képesség, annál nagyobb a neki megfelelő agyrész.

(3) A részekre bontó elmélet öröklött **egyéni különbségeken keresztül vizsgálható**. A koponya dudorainak különbségei megfelelnek az agyi szervek

¹⁴ Mach: *Popular scientific lectures*. 1910. 234–35.

¹⁵ Friedrich Lange: *History of Materialism*. I–III. 1881. III. 124.

különbségeinek, és ezáltal a viselkedés és a mentalitás különbségeinek. Így válik mindez egy alkalmazott személyiségvizsgálat eszközévé.¹⁶

Gall provokatív gondolatmenete a szemlélődő ember kognitív nézetével szemben átfogóbb képet javasolt, ahol központi szerepet kapott az „erkölcsi jellemzők”, azaz a mozgató erők, valamint az egyéni különbségek eszméje. Fél évszázaddal később ugyanezek a témák központi szerepet kaptak majd a darwini pszichológiában és a megszülető klinikai vizsgálódásban, mely a gondolkodás, az érzelmek és a viselkedés zavarait a dekomponált agy részeihez kapcsolja. Ez elindul azzal, ahogyan Broca és Wernicke a beszédzavarokat meghatározott bal féltekei területek sérüléséhez kapcsolja, s folytatódik Charcot, majd Freud munkáiban a személyiség disszociációjáról traumatikus élmények hatására.

Gall perspektívája a dekomponáló modernizáció társadalmi beágyazottságát is jól mutatta. Ahogy David Bloor, a modernitás történetének kiemelkedő kutatója megfogalmazta, éppenséggel Skócia példájára, de ez érvényes volt egész Európában.

[Skóciában] Az akadémiai elit, amely a 'józan ész' skót filozófiáját támogatta, és a társadalmi harmónia fenntartására törekedett, az agyat egységes egésznek tekintette. A felemelkedő középosztály képviselői a frenológia iránt lelkesedtek. A társadalmat egymással versengő csoportok sokszínű halmazának tekintették, és beépítették az agyról alkotott szegmentált képükbe. Mindkét félnek megvoltak a szakértő anatómusai, akik nagy gonddal figyelték az agyat, és egymásnak ellentmondó eredményekről számoltak be a rostok szerkezetével és kapcsolataival összefüggésben. Az agy részeinek osztályozása az emberek osztályozásának tükörképe volt.¹⁷

A társadalmi és akadémiai arisztokráciának elemi érdeke fűződött ahhoz, hogy egységes nézetet valljon a megismerésről és az agy működéséről. Az egységes elképzelés számukra a fennálló rend védelme volt. A társadalom csúcsán vagyunk, mert mi vagyunk a legjobbak, és annak, hogy valaki kiemelkedő legyen, csak

16 A klinikai szemlélet történetében jól elhelyezi a frenológiát Lantéri-Laura francia pszichiátoria-történész: *Histoire de la phrénologie*, 1970. A frenológia idegtudományi és módszertani elhelyezéséhez pedig jó forrás Robert Young brit tudománytörténész könyve a funkionalista neurológiáról: *Mind, brain and adaptation in the nineteenth century*, 1970.

17 David Bloor: *Knowledge and social imagery*. 1982. 201, 65. jegyzet.

egyetlen módja van. Ezzel állt szemben az új vállalkozó réteg, amely az állandó dinamikát és a kiválóság sokféleségét emelte ki. Ez a megosztás majd a darwinistákon belül is meglesz. Az uralkodó rétegeket védő Galton az egységes intelligencia, s annak genetikai meghatározottsága mellett állt ki, elsősorban kiemelkedő brit családok képviselőinek sikereit elemezve.¹⁸ Galton után néhány évtizeddel John Dewey éppen ellentétes, a különbségek mintegy rezervoárként való kultiválására irányuló következtetéseket vont le az evolúciós világképből. A demokratikus társadalom fontos alapköve szerinte az egyéni különbségek kultusza. Sosem tudhatjuk ugyanis, hogy a társadalom változásaival milyen tulajdonságok válnak fontossá, hiszen maga a társadalom is állandóan változik. Az evolúciós gondolat Dewey s követői számára az állandó, korlátlan fejlődés, a bevégtetlenség, az új terepeket felfedező, praktikus s állandóan küzdő emberképbe illeszkedik be, mely minden dogmatizmus és intolerancia ellensége. Dewey számára a darwinizmus fontos üzenete az a gondolat, hogy a világ nem véges kimenetelű, s ez adja meg a demokratikus s haladáselvű világkép alapját. A világ változékonyságának és megváltoztathatóságának is szimbóluma.¹⁹ Az amerikai funkcionista pszichológia világában ezt a felbontást a szelf fogalmára is elvégezte William James, aki többretegű szelf értelmezésében a társas énre nézve világosan exponálja a szerepviszonyok jelentőségét, ahol a sokrétegűség versengéshez és szelekcióhoz is vezet.

*Őszintén megvallva, az embernek annyi társas Énje van, ahány egyén felismeri őt. [...] Gyakran kerülök szembe azzal, hogy ki kell álljak egyik empirikus szelfem mellett, miközben a többi háttérbe szorítom. Nem mintha nem szeretnék ha lehetne, egyszerre fess, testes, jól öltözött s kiváló sportoló, milliomos s szellemes *bon-vivant*, s nőcsábász, s ugyanakkor filozófus, emberbarát, államférfi és katona, Afrika kutató, meg rímfaragó és szent lenni. Ez azonban egyszerűen lehetetlen. [...] Gondolkodásunk [...] kiválasztja a lehetséges szelfek vagy szereplők egyikét.*²⁰

A patológia iránti érdeklődés kiemelt aspektusa volt a 19. század végének általános hangulatába is illeszkedően a **megváltozott tudatállapotok iránti érdeklődés**,

18 Francis Galton: *Heredity genius*. 1869/2004. Egy fejezete magyarul: Az emberek osztályozása természeti adottságaik alapján. In Pléh– Győri szerk.: *Olvasmányok...* 160–167.

19 John Dewey: *Az iskola és a társadalom*. 1912.

20 William James: *Principles of psychology*. 1890. 310.

ami természetesen megkérdőjelezi a mindent látó belső szem doktrínáját. Ebbe beletartozott a kábítószeresek, például a hasis hatása, a parajelenségek, a hipnózis és a hisztérikus disszociációk. Társadalmilag e mögött a kartézianus racionalitás és tudat egységének fenyegető felbomlása állt, szakmailag pedig az elme egységről vallott hivatalos elképzelések tudományos lebontása, mint Jan Goldstein, a pszichiátria történetének kulturális elemzője bemutatta.²¹

A 19. századi francia közegben, sőt még 1920-ig, a huszadik század elején is, állandó feszültség volt az emberi elmeműködés egységes és többszatarú felfogása között. A többszatarú felfogásnak voltak empirikus, tapasztalatelvű változatai (Condillac), frenológiai (Gall), illetve a disszociációs zavarok klinikai adataira (Charcot, Ribot és Janet) alapozó irányzatai. Ez a gondolatmenet, ha nem csak a betegre figyelünk, a világ és az emberi mentális minőségek sokrétűségének felelt meg, leképezve egy sokrétegű civil társadalmat. Ezek a felfogások állandóan szemben álltak a kormányzati háttérű hivatalos filozófiákkal (például Victor Cousin évtizedeken át domináló iskolai szemléletével), melyek a katolikus egyház osztatlan lélek felfogásának és jelképesen az osztatlan szimbolikus hatalomnak voltak a világi változatai.

A kísérletezők és a klinikusok felbontanák, a filozófusok védik az Ént

Három gyakorlati vonalon is elindult a 19. század közepén a Hume–Mach vonalnak megfelelő felbontás konkretizációja, az ember lelki életének felbontása a pozitivista programoknak megfelelően.

1. Az ember részévé vált a modern ipar és közlekedés (hajó, vonat, távíró) gépi világának mint a leggyengébb láncszem. **Meg kell ismernünk az ember paramétereit, például érzékenységet, gyorsaságát, figyelmét, hogy a géphez illeszthessük munkáját,** ahogy a francia tudománytörténész, Canguilhem kiemelte. Ehhez az illesztéshez a megismerő embert mérnünk kell.²² Az ember mentális világával folytatott kísérletezés, bármily élettől távolinak tűnt is a német akadémiai mandarinok számára, már a kezdetektől beilleszkedett a gyakorlati kérdések világába. Miként a

²¹ Jan Goldstein: *Console and classify. The French Psychiatric Profession in the Nineteenth Century*. 1987.; Uő: *The advent of psychological modernism in France: An alternative narrative*. 1994.

²² George Canguilhem: *Ideology and Rationality in the History of life sciences*. 1988.

reakcióidő-mérést elindító greenwichi csillagászati botrány – az asszisztens lassabban jelölte az időket – 200 éves évfordulóján megfogalmazták. A mérés alapját az képezte, hogy meg kellett számlálni a másodperces ütések egy órán abban az időintervallumban, amikor belépett a csillag a távcsőn látott képbe, és amikor áthaladt a középvonalon. Nagyon fontos mérés volt ez „az áthaladás megítélésén múlt a greenwichi óra működése, az óra működésétől függött a hosszúsági fokok beállítása, s a hosszúsági fokoktól függött a Brit Birodalom”.²³ A gépekhez illesztő mérés elkerülhetetlen atomizálja az Ént.

2. A modern üzleti és ipari élet gyakorlati okokból az emberek egyéni eltéréseit is szeretné megismerni. **A szelekciós logikának megfelelően jelenik meg a személyiség normákat felmutató megismerésének igénye.** Megjelenik a statisztika az emberek képességeinek és személyi vonásainak összehasonlításában. A 19. század első felében a frenológia, majd a darwini személyiségvizsgálatok többnyire dekompozíciós modellt követnek. Sok bennünk lakozó kis rész embert tesznek fel, melyek képességeit és hajlamait próbálják mérni.²⁴
3. **A klinikai gondolatmenet is részekre bontja a személyiséget.** Az emberi mentális zavarok is olyanok, mint a testi zavarok, kezdik gondolni a 19. század közepén. Milyen agyrész sérülése milyen zavarokat eredményez a viselkedésben, hangzik a kérdés. A neurológiából a pszichológiába átránduló orvosok, Meynert, Wernicke, Charcot emberképe is részekre bontó.²⁵

Hume asszoc. Én eltűnik 1830	Kísérletezők érzetkomplexumok 1860	Agyi felbontás frenológia, neurológia 1830–1900	James Én szerepek és evolúciós szelekció 1900
J.S Mill és a romantika személyiségkultusz	Én jelenség Bergson, Dilthey	Freud életút és személy	személyiséglélektan perszonalizmus

1. ábra. Az Én (Szelf) felbontása és eltűnése a pozitívizmushoz, és ennek védelme a romantikában és a 'megértő' mozgalmakban

23 Mollon–Perkins: *Errors of judgement at Greenwich in 1796*. 1996. 101.

24 Lásd erről Jerome Kagan harvardi személyiségfejlődés-kutató tankönyvi összefoglalóját: *Galen's prophecy. Temperament in Human Nature*. 1994.

25 A magyar kulturális történetből ismert Alexander család Amerikában nevéssé vált pszichoanalitikus sarja, Alexander Ferenc és társszerzője kritikusan, a pszichoanalitikus mikroszkópjával mutatja be ezt (Alexander–Selesnick: *The history of psychiatry*, 1966).

A 19. század közepétől az Ént kiiktató pozitívista és gyakorlatias dekompozíció azonban ismétlődő ellenhatásokat váltott ki a filozófia, a művészetek és az elméleti pszichológia világában. Az 1. ábra mutatja ezeket a 19. század közepétől érvényesülő kettősségeket. A modern pszichológia egyik mozgató ereje éppen a személy és a személyiség megismerésének igénye lesz ezeknek a nagy eszmétörténeti küzdelmeknek a hátterével.

A modern, mindent felbontó pszichológia kritikái, aminek egy részét mutatja az 1. ábra alsó sora, több kulturális kontextusban és több nyelvi közösségben is megjelentek 1880 és 1915 között. Bár a kihívások és a kritikusok elsősorban a kísérleti pszichológiával foglalkoztak, megkérdőjelezték minden „új pszichológiát”, azaz minden empirikus pszichológiát, s a klasszikus karosszék és filozófiai pszichológiák új változatait hirdették. Mindez elsősorban az európai kontinensen, francia, német és orosz közegben érvényesült. Az új pszichológusok első generációja, akik főként a természettudományokból érkeztek, a filozófusok szemében arrogáns volt, és a németek egyenesen úgy érezték, hogy el akarja venni a kenyérüket. Az új generáció valós vagy feltételezett determinisztikus naturalizmusa megkérdőjelezte a vallás és a filozófia, valamint a regényírók és más kulturális szereplők kompetenciáit, és ezzel együtt a népi pszichológiai fogalmak relevanciáját és használatát. A tipikus, több eszközzel technicizált laboratóriumi körülmények és a beavatási aura zárt, titokzatos, provokatív világot teremtett. Az új pszichológusok a népi pszichológiai önismeret hübrisztét szakmailag privilegiált tudásbázissal kérdőjelezték meg.

Sokan túl ambiciózusnak, túl tudományosnak/naturalistának, atomisztikusnak, értelmetlennek, erkölcsstelennek értelmezték az új pszichológiát. E kihívások mögött kettős mögöttes feszültség húzódott meg. Míg a jelzők egyik listája és a bírálók tényleges szerepviselkedése fenyegetett konzervatív világnézetet sugall, az 'örök visszatérés' álmával, az igazi zajt azok a trendek keltették, amelyek saját új emberismeret és életirányítás létrehozására törekedtek, távol a kísérleti lélektan túlzott ambíciójától.

A konzervatív reakciók keletkezésében nagy szerepet játszott **a szekularizációs fenyegetés**. A tudományos pszichológiát kihívásnak tekintő fontos kulturális szféra volt a 19. század második felének európai közegében **a vallások és egyházak világa**. A 19. század végén megszülető modern pszichológia egészére jellemző mind laboratóriumi, mind segítő változataiban két kihívó mozzanat.

A világ a felvilágosodás keretében végbement varázstalanításának egyik következménye az ember szekularizált képe, melyben nincsen helye a teremtett

halhatatlan léleknek, mint láttuk. Vagy ha világnézetében mégis szorít helyet a léleknek, akkor a kompromisszumos kettős igazságfelfogások egy változataként, a szaktudományos pszichológia az emberi elmével foglalkozik, a 'lelket' és a spiritualitást pedig az egyház képviselőinek hagyja. Másik provokatív mozzanatként a modern pszichológia számára a polgári fejlődésben kialakult individuális emberkép is központi mozzanat volt. Az átfogó pozitivista világnézetnek megfelelően csak az egyéni ember egyedi lelki eseményeinek világa ragadható meg, nincsenek a tapasztalati tudomány számára megragadható lebegő elvont értékek, vagy valamiféle 'csoportlélekhez' kapcsolódó csoportgondolatok. Olyan kép ez az ember-ről, amely a nagyvárosi gyökértelenséget teszi meg kiinduló állapottá.

A konzervatív katolikusokat és az ortodoxokat (utóbbiakat az orosz birodalomban) még a 19. század végén is megosztotta a kísérleti pszichológia/teológiai lélekértelmezés kettőssége, és a modern pszichológia kapcsolata az egyházi dogmával. Megjelentek új konzervatív elképzelések a lélek halhatatlanságának újrarahangsúlyozásával, s egyben annak valamiféle misztikus megközelíthetetlen-ségét állítva előtérbe. Teológusok, de Magyarországon például a Ranschburg Pál, az első kísérleti pszichológus habilitációját halogató orvosok a pesti orvostudomány is észrevették, hogy a laboratóriumokban lelki jelenségekkel barkácsolni fenyegető az átfogó hitéleti világnézet számára.²⁶

A 20. század fordulójára kibontakozott egy sokban máig tartó **küzdelem a lélekért**. A tudományágak a hatalomért folytatott küzdelem sokféle módját alakították ki egyetemi bevonulásukkal párhuzamosan, egymás bagatellizálásától a másik tudásának levezetéséig a mienkéből. A minket érdeklő esetben ez a lélek feletti hatalomért folytatott küzdelem volt, nem csupán erőforrásokért, hanem az emberek privilegizált megszólításáért és irányításáért folytatott küzdelem is. Voltak és vannak új rivális diszciplínák, amelyeket a pszichológia önállósulásával párhuzamosan és hasonló időben választottak el a filozófiától, illetve a pszichiátria esetén, a medicina egészétől. A pszichológia, az idegtudomány, a pszichiátria, a logika, a szociológia mindegyike újat akart mondani az ember belső világáról. Elkezdtek versengeni a lélekért. Eközben megjelentek új filozófiák, melyek sértetten visszakövetelték az elveszett teljességet és bensőségességet. E mellett az

26 Az elitáló katolikus visszhangokra jó példa a hittantanár pap Kozári Gyula monográfiává szerkesztett két cikke Wundtról: *Wundt rendszerének ismertetése és kritikája*, 1898. A Ranschburg Pált bíráló orvosi konzervativizmust pedig egyetemi levéltári forrásokra is alapozva, az antiszemitizmus mellett a budapesti orvoskar vallási merevségére is rámutatva igen részletesen elemezte Torda Ágnes: *Egy tudományos műhely létrejötte a századfordulón*, 1995.

új művészeti irányzatok, a kubizmustól a modern baletten, táncon és zenén át az új elbeszélésmintákig sokszor úgy érezték, hogy ők is relevánsat mondanak a modernizáció feszültségeiben élő emberről. Mindennek több nemzeti változatát mutatja be a 3. táblázat. Ezek részleteit másutt már bemutattam.²⁷

3. táblázat. Néhány kulturális változat a pszichológia tudományos hozzáállásának megkérdőjelezésében

Kultúra	Az új pszichológia riválisai
Franciaország	Katolikus egyház, klasszikus spiritualizmus (Cousin)
	Új spiritualisták (Bergson)
	Szociológia (Durkheim, Halbwachs, Le Bon, Lévy Bruhl)
	Modern művészet (Baudelaire, Flaubert, Proust, Gide)
Németország	Modern logika (Frege, Husserl)
	Humán tudomány, hermeneutika (Dilthey) Fenomenológia (Husserl)
Anglia	Analitikus filozófia (Russel, Moore)
Oroszország	Irodalom (Tolsztoj, Dosztojevszkij, új szimbolizmus)
	Neurális redukció (Pavlov, Bekhterev)
	Lenin és a pártvonal: pártosság, kollektívizmus

Nézzünk néhány példát a dekompozícióval és varázstalanítással szembeni visszacsapásra!

A motivációs, haszonelvű dekompozíció vált már a 19. század közepén a meghaladás motivációjává éppen a dekomponáló pozitívizmus egyik vezető filozófus tekintélye, John Stuart Mill számára.

John Stuart Mill észrevette, hogy miközben a spekulatív belső erőkön és morális érzéken s egyéb, megfoghatatlan dolgon alapuló valláserkölcsei kiindulása korabeli rendszerekkel szemben az embert néhány tendenciára visszavezető út-

²⁷ Pléh: *Nemzeti eltérések a korai kísérleti pszichológia bírálatában*. 2021.

litariánus felfogásnak igaza van ellenfeleivel szemben; ugyanakkor észrevette azt is, hogy az emberi lelki életnek vannak olyan aspektusai, melyek nem megosztott disztributív módon működnek. Általa felismert új intellektuális erők, a romantikus költészet és a német humanisztikus filozófia szemlélete is [belejátszottak ebbe, a személyes szerelmi élményen túl]. Mill rendszerének lényege négy mozzanatban foglalható össze:

– A tudás nem megosztott tulajdon. A tudás növekedésével mástól nem veszünk el tudást.

– Nem haszonelvű a szeretet sem. A szeretet sem megosztott; ha több embert szeretek, ettől még nem vonom el másoktól a szeretetemet, hangzik a kissé romantikus tézis.

– Az élet céljai közé az öntökeletesítés is felveendő. Az ember nem pusztán az öröm szerzésére és a fájdalom kerülésére törekszik, hanem saját magát is szeretné javítani.

– Az emberi életnek ennek megfelelően van egy sajátos, nem haszonelvű, romantikus távlata is.”²⁸

Mint a 4. táblázat mutatja, ez a felfogás jelenik meg mindmáig a pozitív pszichológiai szemlélet valami többet akaró erőfeszítéseiben.

4. táblázat. A pozitív pszichológia és a hagyományos pszichológia vezető gondolatainak összehasonlítása ²⁹

Pozitív pszichológiai gondolatmenet	Hagyományos gondolatmenet
A nem haszonelvű motivációk központi szerepe	Minden motiváció homeosztatisz jellegű
A tudásnak önmagában pozitív értéke van	A tudás pusztán hasznossága szempontjából értékelendő
Önindította tevékenységek	Reaktív szervezetek
A kíváncsiság és az unalom kerülése az emberi élet központi elemei	Az alapvető emberi motívumok a félelem és a szorongás

Egy másik példát véve, a filozófusok egy igen befolyásos új típusa azt hirdeti, hogy a dekomponáló tudományosság helyett a pszichológiának filozófiai és holisztikus támpontokat kell találnia. Bergson egyenesen visszahozza az integrált és

28 Pléh: *A pozitív pszichológiai hagyományok Európában*. 2004. 57–61., idézet 58. Mill dekompozíciós liberális felfogására jó forrás Mill, John Stuart: *A szabadságról. – Haszonelvűség*. 1980. Válságának és új értékelismerésének bemutatására gazdag forrás önéletrása: Uő: *Autobiography*, 1908.

29 Pléh: *A pozitív pszichológiai szemlélet előfutáiról*, 2012. 67,13–18. Táblázat: 15. o.

integráló ént, a **fenomenológiai elégedetlenség** képviselői pedig az egészséges attitűdöt és a filozófiai elmélet jelentőségét emelik ki.

Edmund Husserl *A filozófia mint szigorú tudomány* dolgozatában adta meg ezt a programot.

...ha ez a [kísérleti] pszichológia kísérleti módszerei folytán az egyetlen tudományos pszichológiának tarthatja is magát, és lenézheti az „íróasztalpszichológiát”, mégis kénytelen vagyok súlyos következményekkel terhes eltévelyedésnek nyilvánítani azt a véleményt, hogy ez a pszichológia lenne a pszichológia, a teljes értelemben vett pszichológiai tudomány. [...] a kísérleti pszichológia úgy viszonyul az originális pszichológiához, mint a társadalomstatisztika az originális szociológiához. Tudat-tudomány nélkül azonban, amelyik rendszeresen, immanensen vizsgálja a pszichikumot, e tények és szabályozások mélyebb megértése és végleges tudományos értékelése nem történhetik meg.³⁰

Harmadik példám a **kulturális újraértelmezés**. A 20. század elejétől ismerjük, hogy a modern regényirodalom új módon kezdett játszani saját emberképével, s ezzel alternatívát kínált a száraz dekonstrukcióra. Elvész a koherens cselekvési terv (Gide), minden csak csalóka emlékezeti játék (Proust), nincsenek stabil hősök (Musil). Ezeknek az írói játékoknak az átfogó üzenetét arra, hogy mit is mond a regényírás az ember lelkivilágáról, a 20. század vége fogalmazta meg. A 20. század utolsó harmadában a humán tudományok sajátosan reflektálnak a művészeti gyakorlatra. Arra a művészeti gyakorlatra, amelyet mint kísérletezést fog fel Milan Kundera, és azt mondja: „*Minden kor regényei a Self rejtélyével foglalkoznak.*”³¹ A Mach bevezette 'gyorsírási rögzítéseknek' egy sajátos formája ez, olyan formája, amelyben az eltűnt én és a kulturális közeg összekapcsolása magunknak mondott történeteken keresztül valósul meg.

Ebben az összekapcsolásban a filozófia felől különleges szerepe van Daniel Dennett koncepciójának. Dennett lényegében azt hirdeti, hogy a Mach által gyorsírásnak nevezett Én-értelmezés az önmagunknak tulajdonított szerzőségnek az extrapolációja, mely megkonstruálja a leépített ént.

30 Edmund Husserl: *A filozófia mint szigorú tudomány*. 1910/1992. 131–132.

31 Milan Kundera: *A regény művészete*. 2003. 23.

Véleményem szerint a Self nem valamiféle régi matematikai kiindulópont, hanem egy olyan absztrakció, amely arra a számtalan tulajdonításra és értelmezésre (beleértve az öntulajdonításokat és önértelmezéseket) megy vissza, melyek az élő test életrajzát alkotják és melynek narratív súlypontja a Self.³²

Az Én úgy jelenik meg ebben a felfogásban, mint egy sajátos konstrukció. Ha sok sztori van, ha magunkról sokat beszélünk, akkor kell legyen egy szerző is.

Dennett ezt a narratív ént mint egy kulturálisan kialakult gyorsírást, mint egy évszázadok, év-tízezredek során kialakult beváló értelmezést fogja fel. Számos irodalmári értelmezés szerint ennek a narratív önértelmezésnek két szintje van. Van egy minden kultúrában érvényes megoldás, mely a hősök cselekvérendszerének azonosításán, egy kiterjesztett népi pszichológián alapulva konstruálja meg a másoknak és magunknak mondott történetek szerzőjeként az ént. Van azonban egy sajátosan a mi európai regényirodalomunkhoz kapcsolódó kifinomultabb változata is. Az európai kultúrában a nyomtatás elterjedésével, valamint a regényirodalom megjelenésével új lendületet vett a narratív típusú önreflexió kibontakozása. Ennek során individualizáljuk az egyetemesen meglévő narratív személy fogalmat.

David Lodge és mások szerint a konstruált önképnek különböző szintjei vannak. Az európai kultúrákra jellemző kulturális szelf a polgári irodalomból meríti forrását, és individualizáltabb Én-fogalmat eredményez.

El kell ismernünk, hogy az önálló individuális Self nyugati humanista fogalma nem egyetemes, nem örökre adott s minden korra s helyre érvényes, hanem történeti s kulturális termék. Ez azonban nem jelenti szükségszerűen azt, hogy nem jó gondolat, s hogy lejárt volna az ideje [...] Azt is el kell ismernünk, hogy az individuális Self nem rögzített s stabil entitás, hanem tudatunkban állandón kreálódik és módosul, a másokkal folytatott interakció során.³³

Érdekes és tanulságos az is, hogy a 20. századi regényirodalom ezt a fejlődéselvű narratív Én-fogalmat megkérdőjelezi, párhuzamosan az Én tudományos de-

32 Dennett: *Consciousness explained*. 1991. 426–7.

33 Lodge: *Consciousness and the novel*. 2002. 91.

komponálásával. Olyan helyzetek teremődnek, ahol nem világos számunkra, az olvasók, majd a filmeknél a nézők számára, hogy mi a lényege, mi az egysége és mi a szándéka a cselekménynek. Mindezt nem válságként kell ma értelmeznünk, hanem világos figyelmeztetésként a kultúra mai művelőjének. Az írók már száz éve észrevették, hogy megkérdőjeleződött kétszáz éven át megkreált hitünk a hős világos terveiben és az író mindentudásában. Ugyanúgy, miképpen észrevesszük, hogy a maga az én, a Szelf is, megkonstruált fogalom.³⁴

+

A közel kétszáz éve elindult dekompozíció és a visszavágó filozófiai felfogások révén mára kettős emberképpel élünk az ember belső világáról.

Tudósok	Hermeneuták
Módszereiben természettudomány	Értelmezés okság helyett
Kísérlet és számgyurkálás	Hol a személy eközben?
Redukciós remények: genetika, neuro	Magyaráznak?
Valódi újítások: EvoDevoNeuro	

A tudományos szemlélet leleplez és dezantropoformizál, ez a hivatása. Ugyanakkor a kulturális és filozófiai újítás visszahozza a teljes ember kísértetét. Észre kell vennünk, hogy mi emberek vagyunk, egyszerre oksági gondolkodó és dekomponáló és egészeket és értelmet kereső interpretatív lények. Ezt a kettősséget kell tolerálnunk.

Irodalom

- Alexander, F. G. – Selesnick, S. T.: *The history of psychiatry*. New York: Harper, 1966.
 Bloor, David: *Knowledge and social imagery*. Chicago: University of Chicago Press, 1982.
 Canguilhem, George: *Ideology and Rationality in the History of life sciences*. Cambridge, MA: MIT Press, 1988.
 Comte, Auguste: *A pozitív szellem*. Budapest: Magyar Helikon, 1979. 21.

³⁴ Lásd Pléh: *A szelf vizsgálatának két történeti mintája*. 2015.

- Dennett, Daniel C.: *Az intencionalitás filozófiája*. Ford. Pap Mária és Pléh Csaba. Budapest: Osiris, 1998.
- : *Consciousness explained*. Boston: Little Brown, 1991, 426–7.
- Descartes, René: *Elmélkedések az első filozófiáról*. 2. meditáció. Ford. Boros Gábor. Budapest: Atlantisz, 1994. 38.
- Dewey, John: *Az iskola és a társadalom*. Ford. Dr. Ozorai Frigyes. Budapest: Lampel, 1912.
- Galton, Francis: *Heredity genius*. London: Macmillan, 1869/2004. Egy fejezete magyarul: Az emberek osztályozása természeti adottságaik alapján. In Pléh Csaba – Györi Miklós szerk.: *Olvasmányok a kísérleti pszichológia történetéhez*. Budapest: Osiris, 2004. 160–167.
- Goldstein, Jan: *Console and classify. The French Psychiatric Profession in the Nineteenth Century*. Cambridge: Cambridge University Press. 1987.
- : The advent of psychological modernism in France: An alternative narrative. In Ross, Dorothy ed.: *Modernist Impulses in the Human Sciences. 1870-1930*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1994. 190–209.
- Hume, David: *Értekezés az emberi természetről*. Ford. Bence György. Budapest: Gondolat, 1976.
- Husserl, Edmund: *A filozófia mint szigorú tudomány*. Ford. Baránszky Jób László. Budapest: Kossuth, 1910/1992.
- James, William: A gondolatáramlás. In Pléh–Györi szerk.: *Olvasmányok a kísérleti pszichológia történetéhez*. Budapest: Osiris, 2004. 195–208.
- : *Principles of psychology*. New York: Holt, 1890.
- Kagan, Jerome S.: *Galen's prophecy. Temperament in Human Nature*. New York: Basic Books, 1994.
- Kozári Gyula: *Wundt rendszerének ismertetése és kritikája*. Budapest: Athenaeum, 1898.
- Kundera, Milan: *A regény művészete*. Ford. Réz Pál. Budapest: Európa, 2003. 23.
- Lange, Friedrich A.: *History of Materialism. I-III*. London: Trübner, 1881. III.
- Lantéri-Laura, Georges: *Histoire de la phrénologie*. Paris: Presses Universitaires de France, 1970.
- Lodge, David: *Consciousness and the novel*. London: Penguin Books, 2002.
- Lotze, R. Hermann: *Medizinische Psychologie, oder Physiologie der Seele*. Leipzig: Weidmann, 1852.
- Mach, Ernst: *Az érzetek elemzése*. Ford. Erdős Lajos. Budapest: Franklin, 1897/1927.
- : *Popular scientific lectures*. 4th edition. Translated by Thomas J. McCormack.

- Chicago: Open Court, 1910.
- Mill, John Stuart: *Autobiography*. London: Longmans, 1908.
- : *A szabadságról. - Haszonelvűség*. Ford. Pap Mária. Budapest: Magyar Helikon, 1980.
- Mollon, John D. – Perkins, Andrew J.: Errors of judgement at Greenwich in 1796. *Nature*, 1996, 380, 101–102.
- Nyíri Kristóf: *A Monarchia szellemi életéről. Filozófiatörténeti tanulmányok*. Budapest: Gondolat, 1980.
- Pléh Csaba: A pozitív pszichológiai hagyományok Európában. *Iskolakultúra*. 2004/5., 57–61.
- : A pozitív pszichológiai szemlélet előfutáraitól. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 2012, 67, 13–18.
- : A szelf vizsgálatának két történeti mintája. *Magyar Filozófiai Szemle*. 2015/3. 73–102.
- : Daniel Dennett filozófiájának ihlető szerepe az empirikus tudományokban. *Kellék*, 2020. 63, 207–227.
- : Nemzeti eltérések a korai kísérleti pszichológia bírálatában. In Pál Eszter szerk.: *A tudomány keretei*. Budapest: ELTE, 2021.
- : *Laying the Foundations of Independent Psychology. Diversification and Professionalization in Psychology*. London: Routledge, 2024.
- Pléh Csaba – Györi Miklós szerk.: *Olvasmányok a kísérleti pszichológia történetéhez*. Budapest: Osiris, 2004.
- Titchener, Edward B.: *An outline of psychology*. New York: Macmillan, 1896.
- Torda Ágnes: Egy tudományos műhely létrejötte a századfordulón. In Kiss György szerk.: *Pszichológia Magyarországon*. Budapest: Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 1995. 31–55.
- Wundt, Wilhelm: *A lélektan alapvonalai*. Ford. Rácz Lajos. Budapest: Franklin, 1898.
- : *Bevezetés a pszichológiába*. Ford. Farkas Zoltán. Budapest: Franklin, 1921.
- Young, Robert M.: *Mind, brain and adaptation in the nineteenth century*. Oxford: Clarendon Press, 1970.